Graf van een islamitische soldaat in Passendale

Het project 100 jaar Grote Oorlog van de Vlaamse overheid gaf vooralsnog minder aandacht aan de oorlogservaringen van Belgische burgers dan aan het militaire aspect van de oorlog. Maar ook hier is het verleden gelaagd.
Foto van Ben Sutherland.

De angel in het gewone

Ontdekkingstochten door het dagelijks leven in bezet België (1914–1919)

Giselle Nath

Vanaf 2014 zal de Eerste Wereldoorlog volop in de belangstelling staan. Lokale verhalen uit het bezette land kunnen daarin een sleutelrol spelen. Ten eerste toont een dorps- of stadsgeschiedenis de oorlog op haar rauwst. Dat soldaten elkaar te lijf gingen is immers goed bekend, maar dat het er ook tussen landgenoten bovenarms op kon zitten, is misschien minder vanzelfsprekend. Ten tweede beschikken heemkundigen over unieke, potentieel erg rijke bronnen. Zo'n lokale bron kan het grote oorlogsverhaal op een frisse manier terug onder de aandacht brengen. De meest populaire thema's om dat te doen, zijn 'het dagelijks leven in oorlogstijd', en 'de oorlogsbeleving van de kleine man'.

Maar dan is het werk nog maar begonnen. Is die succesformule wel altijd een succes, of zitten er toch een paar addertjes onder het gras? Hoe haal je een spannend én historisch verantwoord verhaal uit de vele oorlogsgebeurtenissen? Dit artikel beklemtoont de stekeligheid van het dagelijks leven in het bezette land. Want hoewel oorlogsverslaggeving zich niet leent tot romantiek, waren tot een aantal jaren geleden sommige scripties en artikels over de bezetting nog erg onkritisch of zuiver beschrijvend. Ik betoog verder dat sociale ongelijkheid en sociale controle twee centrale elementen zijn in dat dagelijks leven. Ten slotte ga ik wat dieper in op de recente publicatie *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog.* De thema's die daarin aan bod komen, bieden heemkundigen alle ruimte om iets te vertellen over ongelijkheid en sociale controle tijdens de bezetting. Daarnaast geeft het boek toelichting bij de geijkte methodes om een wetenschappelijk verantwoord onderzoek uit te voeren, inclusief voorbeelden uit de praktijk. Een van de uitgangspunten van de gids is ten slotte dat heemkundig onderzoek aantrekkelijk is voor een breed publiek. Daarom werden een aantal tips en voorbeelden van publiekswerking besproken. Hoewel de gids toegespitst was op de Eerste Wereldoorlog, kan hij interessant zijn voor iedereen die bezig is met de synergie tussen geschiedenis en lokale culturele evenementen.

Het is niet de bedoeling de boodschap en suggesties uit het boek in dit artikel uitgebreid in herhaling te brengen: daarvoor was er naast het boek ook een reeks workshops in de vijf Vlaamse provincies, in samenwerking met Heemkunde Vlaanderen. Als er al een magisch recept bestaat, dan gaat het vooral om een voortdurende openheid van geest en een flinke portie kritische zin. Niet alleen ten opzichte van de bronnen, maar om te beginnen ook voor jezelf als onderzoeker. De eerste stap is dus het loslaten van die kritische zin op de notie van 'het dagelijks leven'.

Het alledaagse: een kind van hedendaagse bekommernissen

De tijd dat het alledaagse synoniem stond voor onbelangrijk of 'gemeen' ligt ver achter ons. De eerste naoorlogse analyses maakten weinig woorden vuil aan de 'kleine' bekommernissen van het dagelijks leven. De aandacht ging hoofdzakelijk naar het optreden van koning en leger, naar politici en beleid. Uit een recente opiniepeiling van FARO, het Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, blijkt echter dat die thema's vandaag nog op weinig belangstelling kunnen rekenen. De historische interesse van de Vlaming gaat vooral uit naar hoe men in vervlogen tijden at, werkte en zich ontspande.[1]

Er is dus duidelijk iets veranderd in onze omgang met het verleden. Maar zou het kunnen dat de manier waarop wij het verleden bekijken, gekoppeld is aan hedendaagse trends? Historici zoals François Hartog en Pierre Nora denken alvast van wel. In de negentiende eeuw was de functie van het verleden duidelijker. Geschiedenis diende de natievorming te bevorderen en het geloof in maatschappelijke vooruitgang te bevestigen. Niet alleen werd het verleden bevolkt door heroïsche figuren, het had ook een logische, rechtlijnige samenhang. Zo werden de zogenaamde Oude Belgen in vulgariserende boekjes reeds opgedeeld in een noordelijke en zuidelijke groep, als een voorafspiegeling van de tweedeling tussen Vlamingen en Walen. Bovendien werd het verleden de speeltuin van één bepaalde groep deskundigen, namelijk academisch gevormde historici. Het voorbeeld van de Oude Belgen toont al dat die 'professionals' zich ook konden bezondigen aan anachronistische lezingen. Toch is die professionalisering belangrijk, omdat daardoor andere maatschappelijke groepen 'hun' verleden voor een stuk als een bijkomstigheid konden gaan beschouwen. Het verleden werd het stoffige reservaat van erudiete heren in kostuum.

In onze eigen tijd is er veel veranderd. Het vooruitgangsgeloof taant en de snelle politieke en sociale veranderingen zorgen voor onzekerheid. Het verleden is dan ook niet langer ballast, maar een belangrijke schakel naar het heden toe. Het gaat om een bepaalde vorm van het verleden, namelijk dat wat intiem, tastbaar en herkenbaar is. Dat verleden dient als een troost in moeilijke, complexe tijden.[2] Bovendien wordt het steeds meer gedomineerd door nostalgie, emotie of herinneringen. Retro is hip, beleving scoort. De keerzijde is wel dat het uitgebreide geschiedenisboek, met oorzaken, gevolgen en data, niet meer zo goed scoort.

Toch is nostalgie niet altijd gepast. Nostalgie en herinnering laten weinig ruimte voor uiteenlopende interpretaties en roepen vooral minder vragen op. Een voorbeeld verduidelijkt veel. De herdenking van de soldaten uit het eigen dorp is een populair genre. Men zoekt alle namen op, traceert hun parcours aan het front, en/of vertrekt van het oorlogsmonument op de markt. Daarbij gaat het eigenlijk niet om het weten stricto sensu, maar om het verzamelen – lees: vasthouden – van iets dierbaars. Dit zijn duidelijke vormen van herinnering, bovendien gekleurd door een zekere nostalgie. Er zijn schijnbaar geen verdere kanttekeningen te maken bij deze groep jonge mannen – 'onze' jongens – die voor het vaderland vochten.

Nostalgie en herinnering laten weinig ruimte voor uiteenlopende interpretaties en roepen vooral minder vragen op

1 A. Vander Stichele, 'Vlamingen en het verleden. Een bevolkingsonderzoek naar erfgoedbeleving in Vlaanderen', *Faro. Tijdschrift over cultureel erfgoed,* 4 (2011) 18.

2 Zie F. Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps* (Parijs 2002) en W. Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011).

Een kalender uit 1923 ten voordele van de oorlogsinvaliden. Terwijl andere oud-strijders vooral op papier en na jaren wachten genoegdoening kregen voor hun eisen, toonde de Belgische maatschappij zich gul voor de oorlogsinvaliden.[3] Universiteitsbibliotheek Gent.

Maar de erfgoedpraktijk kan ook andere richtingen uitgaan. Hoewel sommige soldaten meer eer en prestige te beurt vielen dan ooit, hadden anderen moeite om zich opnieuw te integreren in het dorp. Sommige veteranen vonden niet direct werk, waren verminkt of getraumatiseerd. Paradoxaal genoeg konden de lokale helden daarom soms permanent gemarginaliseerd worden. Ten tweede participeerden Belgische soldaten tijdens de bevrijding vaak in allerlei charivari's ter bestraffing van 'incivieke' medeburgers. Mensen werden daarbij uit hun huizen gesleurd en publiekelijk vernederd. Dit zijn werkelijkheden die we minder graag associëren met de heroïsche foto's en de eerbewijzen. Het zijn ook werkelijkheden die slechts na enig archiefwerk en inspanning blootgelegd kunnen worden... bij uitstek door heemkundigen. En zulke werkelijkheden leren ons heel wat over de betekenis van oorlog en bezetting.

Ten slotte kan herinnering iets gemakkelijker ingespannen worden voor politieke karretjes dan nuchtere analyse. Zo kloeg Gaston Durnez in een recent artikel de toeristenkermis rond de Eerste Wereldoorlog aan, om in het vervolg van zijn artikel de strijd van de Vlaamse frontbeweging in een francofoon Belgisch leger naar voren te schuiven als alternatieve 'herinneringsplaats'.[4] Dat is een legitieme keuze, maar wel één die het verleden herinterpreteert vanuit meer hedendaagse ontwikkelingen. Voor de modale Nederlandstalige frontsoldaat was de strijd voor het Belgische vaderland ('thuis') veel belangrijker dan de frontbeweging. De Vlaamsgezinde clerici in het Belgische leger wilden de Vlaamse volksaard vooral beschermen tegen onzedelijkheid en multiculturele uitwisseling – iets wat niet altijd op veel bijval onder de soldaten *zelf* kon rekenen. Ten slotte waren heel wat veteranen na de oorlog zeer Belgischgezind. Het is dus niet simpel om het verhaal van de Eerste Wereldoorlog te vertellen in termen van Vlaamse emancipatie.

Dit voorbeeld verduidelijkt ook als geen ander hoe hedendaagse bekommernissen het verleden kleuren. Dat er vandaag zoiets als Vlaanderen bestaat was

3 S. De Bock, *Erkenning voor 'onze helden van den IJzer'? De oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog en de Belgische maatschappij.* Onuitgegeven masterproef Universiteit Gent (Gent 2009) 160

4. G. Durnez, 'Geen Vlaamse kermis!' Gezinskrant De Bond, 3 mei 2013.

tijdens de Eerste Wereldoorlog zeker geen voorspelbare uitkomst, want tussen Limburgers, Antwerpenaren en Oost- en West-Vlamingen was de (taal)kloof soms erg diep. Wie in zijn analyse vertrekt van Vlaanderen als bestaande categorie zal het alledaagse leven van frontsoldaten begrijpen in termen van communautaire spanningen. Wie dat niet doet, zal opmerken dat het soldatenleven ook bestond uit heimwee, symboliek of opstandigheid.[5] Natuurlijk heeft onderzoek naar lokale soldaten nog waarde. Maar het leven van een bepaalde soldaat is ruimer dan de datum van zijn vuurdoop. Men zou kunnen onderzoeken welk werk deze jongens hadden. Misschien waren de gesneuvelden (of de veteranen) een representatieve weerspiegeling van de bevolking. Maar misschien was dat niet het geval, en vonden arbeiders sneller hun weg naar het leger dan boerenzonen. Heemkundig en genealogisch onderzoek kan op die vragen een antwoord geven. Ook lokale veteranenverenigingen zijn interessant: mogelijk kan hier een verhaal over conflict, bestuurlijke splitsingen en naoorlogse betogingen gereconstrueerd worden.

5 Zie bijvoorbeeld T. Simoens, *Het gezag onder vuur. Over de conflicten tussen soldaten en hun oversten tijdens de Eerste Wereldoorlog* (s.l., 2004) en B. Benvindo, *Des hommes en guerre. Les soldats belges entre ténacité et désillusion, 1914–1918* (Bruxelles, 2005) (Studies over de Eerste Wereldoorlog/Études sur la Première Guerre mondiale).

De problemen van het alledaagse

Zoals heemkundigen heel goed weten, is het dagelijks leven een oneindig ruim concept. Het omvat dialectwoorden, humor, oude recepten, de huisapotheek, vinkenieren en duivenmelkerij, het gebruik van paard en kar, de eerste auto's in de gemeente, het boekenbezit, reclame, geitenkweek, huisinrichting, het aantal winkels in de dorpsstraat anno 1913, het maken van snoep en kant. Maar ook minder rooskleurige zaken vallen eronder, zoals alcoholisme, ruzies op de werkvloer, roddelen over de buurvrouw, stakingen, censuur op soldatenbrieven, bikkelharde concurrentie tussen de twee bakkers van het dorp, schulden moeten maken, een kind hebben dat wegens 'onhandelbaar' gedrag voor de jeugdrechter komt. De 'werkelijkheid' die we beschrijven is dus slechts een selectie. Een selectie die soms meer stroop dan angels bevat. Dat omstaanders wel eens de neiging hadden om de oorlogsrealiteit door een roze bril te bekijken, ontging ook de Amerikaanse luitenant Howard Vincent O'Brien niet. Hij vocht aan het Westelijke front en schreef jaren later: *Christ! So they want anecdotes, amusing or pathetic incidents, descriptions of daily life – if I told them what daily life really is, they'd pass out.*[6]

6 Zoals geciteerd bij G. Nath en M. Van Alstein, *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* (Leuven 2012) 11. 'Ze willen dus anekdotes, amusante of pathetische verhalen, een beschrijving van het dagelijks leven? God, als ze eens wisten hoe het dagelijks leven echt was, dan zouden ze flauwvallen.'

De dagelijkse realiteit is niet alleen te uitgebreid om te beschrijven, ze wordt ook sterk gekleurd door het perspectief van de waarnemer. We kunnen geen feiten beschrijven zonder standpunten in te nemen. Opnieuw een voorbeeld, maar dit keer uit die andere wereldoorlog. Stel je voor dat je de Tweede Wereldoorlog moet uitleggen aan een groep marsmannetjes. Je voelt niets voor een saaie kroniek en je wil je concentreren op de ervaring van de tijdgenoot. Hoe beleefden 'gewone mensen' de oorlog? Alf Lüdtke, een van de belangrijkste historici die onderzoek doen naar het dagelijks leven, merkte terecht op dat ook SS'ers 'gewone' mensen waren.[7] De tweedeling tussen gewone mensen (diegenen wier amusante belevenissen ons interesseren) en zogenaamd 'slechte' mensen (diegenen die achter hun dagdagelijkse façade in staat zijn tot gruweldaden) is erg artificieel. Ook SS-families hebben een bepaalde herinnering aan 'hun' oorlogsperiode. En het dagelijks leven? In het tijdperk van Hitler konden veel Duitsers zich voor het eerst een radio en een vakantie permitteren.[8] Maar er is natuurlijk niemand die de aangename consumentenervaringen van SS-families gelijk zou stellen met een evenwichtig relaas van de Tweede Wereldoorlog. De tijdgenoten hadden geen eenstemmige visie op hetgeen ze doormaakten. Het komt erop aan hun getuigenissen te nuanceren, eerder dan te reproduceren.

7 A. Lüdtke, 'Introduction: what is the history of everyday life and who are its practitioners?, in: A. Lüdtke (ed.), *The history of everyday life. Reconstructing historical experiences and ways of Life* (Princeton 1989) 4–5.

8 Zie bijvoorbeeld A. Götz, *Hitlers beneficiaries: plunder, racial war and the Nazi welfare state* (New York 2008) en S. Baranowski *Strength through joy: consumerism and mass tourism in the Third Reich* (New York 2004).

Dagboeken uit de Eerste Wereldoorlog blijven een populaire bron, maar opnieuw moeten lokale onderzoekers de vraag stellen naar representativiteit.

Zo was Eduard Cortvrindt, die een dagboek naliet over Denderleeuw, een welvarende boer met veel aanzien binnen de gemeente. Ook Louis Lindemans, die in Opwijk een oorlogsdagboek bijhield, had een indrukwekkend CV: voorzitter van de kerkfabriek, gemeenteraadslid, sinds november 1914 voorzitter van het Steun- en Voedingscomité te Opwijk en lid van het kantonnale Comiteit te Asse, lid van het Bureel van Weldadigheid, lid van de Provincieraad van Brabant, voorzitter van het Sint-Vincentiusgenootschap Opwijk, voorzitter van de maatschappij van onderlinge bijstand Sint-Paulusgilde, ondervoorzitter van de Katholieke Volksbond van Opwijk, en afkomstig uit een familie die al 200 jaar pensionaatsbestuurders leverde.[9] Louis Lindemans was kortom een erg machtig man. De schaal van de vergelijking is misschien niet helemaal juist, maar wij gebruiken het dagboek van Barack Obama ook niet om het leven van de gewone Amerikaan in de eenentwintigste eeuw te begrijpen. Er bestaan wel een paar gepubliceerde dagboeken en memoires van (mannelijke) arbeiders, maar daar houdt het ook op.[10] Dagboeken kunnen misschien iets vertellen over het leven van het gewone volk, maar ze getuigen even vaak van klassegebonden vooroordelen (bijvoorbeeld wanneer de auteurs verontwaardigd uitweiden over de schijnbare luxe waarin de vroegere armen in oorlogstijd leefden). Wanneer we dagboeken aanvullen met gemeentelijk archief, zoals notulen van vergaderingen of dossiers over ordehandhaving, kunnen we de machtsuitoefening van de dagboekschrijver nog beter in kaart brengen. Want prominente dagboekschrijvers konden bijvoorbeeld zetelen in het lokale voedselcomité en vanuit die positie politieke conflicten uitvechten.

9 W. De Metsenaere, *Denderleeuw tijdens de Eerste Wereldoorlog: naar het dagboek van Eduard Cortvrindt* (Erpe 1999), en *Het oorlogsdagboek van Louis Lindemans*, uitgegeven door de Heemkundige kring van Opwijk, http://homdad.com/HOM-alg/wo-1/voorlopig/pdf-$$-12Dagboek%20Louis%20Lindemans.pdf (geconsulteerd 5 januari 2013).

10 Zie bijvoorbeeld J. Volckaert, *En dat alles voor een paar tirannen. Herinneringen van een socialistische arbeider* (Leuven, 1983) en R. Mayeur (ed.), *Spioneren voor het vaderland: de memoires van Evarist De Geyter, 1914–1918* (Kortrijk 2011).

De tweedeling tussen gewone mensen (diegenen wier amusante belevenissen ons interesseren) en zogenaamd ‘slechte’ mensen (diegenen die achter hun dagdagelijkse façade in staat zijn tot gruweldaden) is erg artificieel

Allemaal kleine mensen, allemaal slachtoffers?

Dat brengt ons naadloos bij het volgende probleem: wie is nu eigenlijk die kleine man? Instinctief voelen de meeste mensen wel aan dat het hier gaat om de tegenpool van grote politici, de *haute finance* of de gedecoreerde generaal. Het gaat om de spreekwoordelijke 99 procent. Maar heeft die groep wel een gemeenschappelijk verhaal? En waarom spreken we meestal over een man?

In bezet België leefden heel uiteenlopende sociale groepen samen, en dat liep niet altijd van een leien dakje. Arbeiders, burgerij en middenklasse hielden elkaar angstvallig in de gaten. Boeren en stedelingen leefden in andere werelden. Tussen naburige dorpen of gehuchten hing soms een vijandige sfeer: zo keerden die van Zaffelare zich tegen die van Zeveneken.[11] Klerikaal of antiklerikaal, man of vrouw, kleine commerçant of industriële gigant… deze groepen kenden soms tegenstrijdige belangen en daarom ook onderlinge conflicten. De oorlog

11 I. Van Driessche, *Ons dorp is het schoonste en wij zijn de beste. Dorpen: inspiratiebronnen voor een veranderende volkscultuur in Vlaanderen* (Zeveneken 2007) 106–120 en 257.

zou die tegenstellingen alleen maar aanscherpen. Soms met verrassende gevolgen voor het dagelijks leven. Zo kon een ingekwartierde Duitse officier een nauwere band krijgen met zijn Belgische gastheer van de gegoede stand dan met zijn eigen soldaten. Want zij deelden de scholing en gedragsopvattingen, die gewone soldaten – meestal boerenjongens en arbeiders – niet kenden.[12] Kortom, een gelaagd portret van eigen regio, dorp of stad is belangrijker dan de zoektocht naar de kleine man. Onderzoek over één figuur uit de lokale middenstand tijdens de oorlog zou anno 2013 nog steeds baanbrekend zijn.

12 S. Streuvels, *In oorlogstijd. Het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog* (Brugge 1979) 264.

Het contrast tussen kleine mensen en grote oorlogen is een mooie stijlfiguur. Maar het suggereert vaak een slachtofferperspectief: hongerige burgers, soldaten die dienden als kanonnenvlees, een oorlog die compleet zinloos is. Enerzijds is oorlog natuurlijk een nodeloze verspilling van mensenlevens en beschaving. Aan de andere kant wisten alle deelnemers in 14–18 goed genoeg waarom ze vochten. In hun dagelijks leven waren de meeste mensen niet per se slachtoffer, maar overlever. De Eerste Wereldoorlog en haar nasleep zijn een opmerkelijk staaltje van menselijke veerkracht.

Er viel immers altijd wel iets te bereiken in de oorlog. Sommige mensen zagen voor het eerst een grote stad of een ander land.[13] Anderen verzamelden macht door hun rol in het verzet of ze verdienden een flinke duit aan smokkelhandel. Ondanks de maalstroom van de oorlog behielden mensen dus een zekere manoeuvreerruimte. Geschiedenis over het dagelijks leven moet daar dan ook recht aan doen. Want als iedereen een meelijwekkend slachtoffer is, zijn er ook geen daders. En wat kunnen we dan nog leren over uitsluiting, geweld en gebrek? Door dit alles staat de notie van 'het dagelijks leven' hopelijk op lossere schroeven. Toch willen we het kind niet met het badwater weggooien. We kunnen het dagelijks leven nog altijd lezen als een product van machtsrelaties. Deze door de tijdgenoot vaak verzwegen machtsrelaties vormen de echte uitdaging voor onderzoekers.

13 Zie bijvoorbeeld de oorlogsmemoires van minderbroeder H. Thans, *Mijn oorlog* (Mechelen 1926) 157–158.

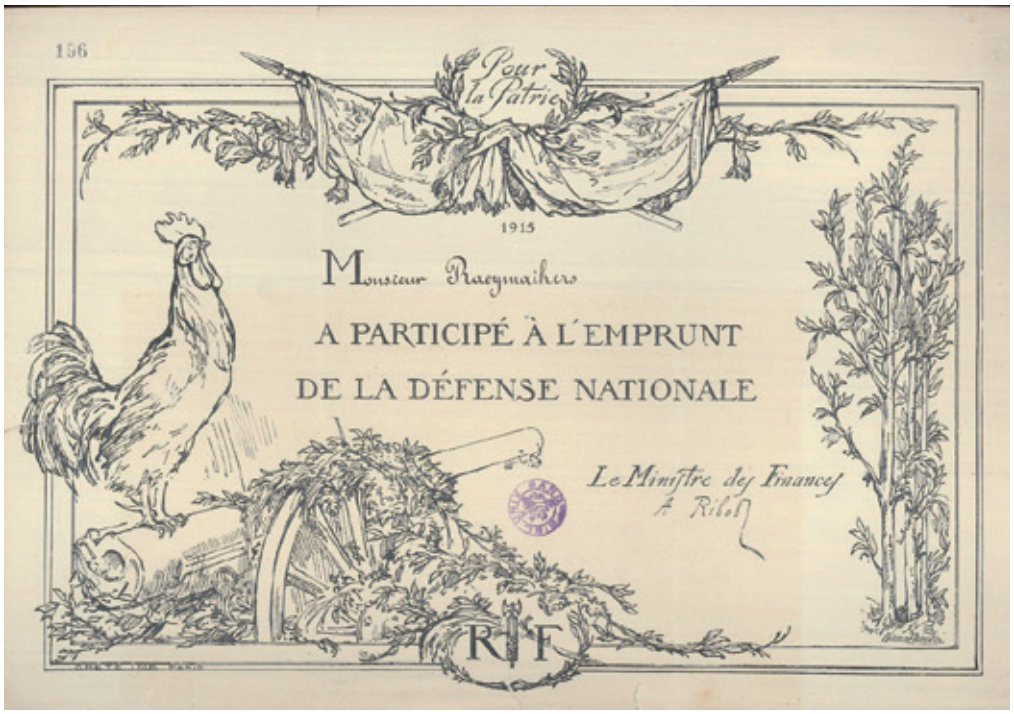

Een mooi versierd ontvangstbewijs voor een lening, gegeven door de heer Raeymaekers, aan de Belgische staatskas in oorlogstijd. Universiteitsbibliotheek Gent.

Sociale ongelijkheid: een uitdaging voor de oorlogskroniek?

Heemkundigen weten natuurlijk dat België in 1914 een land was met heel veel sociale ongelijkheid. Maar dit besef wordt nog te weinig doorgetrokken naar het onderzoek van het lokale en het dagelijkse. Laten we de zaken eens scherp stellen met een kleine denkoefening. Wat betekende werken in 1914? Was het een uitdagende manier om je leven invulling te geven? Of stond dit voor het merendeel van de bevolking gelijk aan afstompende en onderbetaalde fysieke arbeid?[14] Wat was zelfontplooiing? Het betekende alvast niet de uitwisseling tussen verschillende culturen of de kans om nieuwe hobby's te kunnen beoefenen. Het analfabetisme was in 1914 erg hoog. De leerplicht werd voor het eerst toegepast door... de Duitse bezetter. Mensen uit Oudenaarde en Brugge verstonden elkaars dialect niet. Daarnaast hield de Kerk het culturele aanbod stevig onder controle: via gecensureerd boekenbezit, in het verenigingsleven of gewoon via donderpreken op zondag. Ten slotte vonden heel wat leden van de maatschappelijke elite het evident dat de meerderheid van de bevolking nooit enige vorm van welvaart kon bereiken.[15] Het bestaan van lokale 'genootschappen tegen het vloeken' illustreert het paternalisme van de burgerij, die tucht belangrijker vond dan gelijke kansen. Belastinggeld, stemrecht en rijkdom in het algemeen werden niet gelijk verdeeld. Voor de machthebbers in 1914 waren mensen immers niet gelijk. Dit is geen verleden om uitgesproken nostalgisch over te doen.

14 P. Scholliers, *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum* (Brussel 1985) 20 en 42, en G. Moulart, L. Strauss e.a., *La Belgique coloniale, commerciale, financière, industrielle, maritime et sociale* (Luik 1920) 80.

15 Zie hiervoor C. Lis, H. Soly en D. Van Damme *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450–1914)* (Leuven 1985) 56.

Het bestaan van lokale 'genootschappen tegen het vloeken' illustreert het paternalisme van de burgerij, die tucht belangrijker vond dan gelijke kansen

Sociale ongelijkheid gaan meten is misschien geen erg aantrekkelijke uitdaging. Toch zijn de archieven van de lokale burelen van weldadigheid (de voorlopers van de OCMW's) nog onontgonnen terrein. Wie meer van kwalitatief onderzoek houdt, kan zich afvragen hoe dagdagelijkse activiteiten in oorlogstijd veranderden naarmate je hoger op de maatschappelijke ladder stond. Het lijken geen modieuze onderwerpen meer: ze komen alvast niet voor in de top tien van de FARO-enquête. Maar is onze eigen preoccupatie met de vrijetijdsbesteding, de eetcultuur en de zintuigelijke aspecten uit het verleden niet eenzijdig en vooringenomen? Zetten de interesses van de huidige hoogopgeleide middenklasse de toon voor onze analyse van het verleden? En is het niet bijzonder ironisch dat wij, ondanks een zelfverklaarde interesse in Jan met de Pet, steeds meer gericht zijn op het type levensstijl dat honderd jaar geleden slechts bereikbaar was voor de hogere burgerij? Notabele families werkten niet om te overleven, maar hadden carrières. Men maakte reizen en bezat vaak een auto. Er was ruimte voor het aangename: winkelen, smaakvol eten (bereid door bedienden), kunst en uitstapjes naar zee.

Ook uit deze milieus zijn erg boeiende en waardevolle oorlogsgetuigenissen voortgekomen.[16] Zo kan men in dergelijke dagboeken lezen over de problemen bij het vinden van huishoudpersoneel, alternatieve manieren om een Duits paspoort te bemachtigen of over statusangst, omdat men er nu eenmaal 'gedemodeerd' bijliep. Heemkundigen kunnen die verhalen – die vaak enkel

16 Zie bijvoorbeeld A. Dalcq, *Années de ferre, années de feu. Une famille dans la guerre 14–18* (Brussel 1994) en S. De Schaepdrijver *'We who are so cosmopolitan': the war diary of Constance Graeffe, 1914–1915* (Brussel 2008).

lokaal bewaard zijn – confronteren met de andere kant van het verhaal. Want de sociale ongelijkheid valt duidelijk af te lezen uit de materiële cultuur van de oorlog: broodbonnetjes voor de armen, mooi versierde huldeboeken over de voedselhulp bij de meer gegoeden. Tijdens de oorlog werden massaal fancyfairs georganiseerd voor het goede doel, inclusief poppenkasten, roeiwedstrijdjes en soms zelfs het optreden van een olifant. Uiteraard enkel voor diegenen die iets konden weggeven. Het is interessant om dat soort bronnen te confronteren met gegevens over sluitingen van cinema's en cafés in de gemeente. Die meer populaire vormen van vermaak werden blijkbaar heel snel gebrandmerkt als 'onvaderlands' of als 'zuipen en potverteren'.

De onderzoeker kan dus heel wat bronnen aanboren om sociale ongelijkheid in beeld te brengen. Selectiviteit is daarbij het toverwoord. Kiezen voor één afgebakend aspect van de oorlog is interessanter dan een oorlogskroniek proberen schrijven. Met oorlogskroniek verwijs ik naar een droge opsomming van 'alle' feiten, die poogt om het standpunt van de voltallige gemeenschap over te brengen maar daar om methodologische redenen niet in kan slagen. Ten eerste zijn onze historische bronnen voornamelijk afkomstig van de machthebbers. Aangezien zij er belang bij hebben de ongelijkheid te minimaliseren, worden onderzoekers permanent in verleiding gebracht om hetzelfde te doen. Ten tweede was er een externe vijand: de grote, kwade Duitser. Alle conflicten tussen Belgen onderling moesten dus onder de mat worden geschoven. In het bezette land werd dit de *union sacrée* of godsvrede genoemd.

Er waren een paar slechte vrouwen 'van ons kamp' die het aanlegden met mannen uit 'hun' kamp

Ten derde is een chronologische opsomming van feitjes het perfecte middel om sociale ongelijkheid te maskeren. Zo kan een oorlogskroniek over gemeente x niet buiten de vermelding van een bombardement, de opvoering van een toneelstuk ten voordele van de noodlijdenden en de oprichting van een oorlogsmonument. Er waren een paar slechte vrouwen 'van ons kamp' die het aanlegden met mannen uit 'hun' kamp. En o ja, we hadden ook allemaal honger. Dit zijn nu eenmaal de meest gangbare en best gekende feiten… Maar zo'n verhaallijn suggereert consensus, alsof de hele gemeente hetzelfde leven leidde. De bom trof *ons*, het toneelstuk werd door *iedereen* bekeken en we stonden *allemaal* voor het oorlogsmonument. Maar natuurlijk kon niet iedereen de oorlogsschade even gemakkelijk herstellen. Het oorlogsmonument eerde niet iedereen in dezelfde mate, want de opofferingen door de burgerbevolking telden niet zo hard mee als die van de soldaten. En de slechte vrouwen die het aanlegden met de Duitsers? Voor zover het niet om roddel ging, moeten we beseffen dat veel vrouwen zich bij de Duitsers prostitueerden om een korst brood te kunnen krijgen. Dus als u deze verhaallijn ooit bent tegengekomen, dan is het duidelijk tijd voor een nieuwe interpretatie.

Sociale controle: een dagdagelijkse bezigheid

Niet alleen bestond er grote ongelijkheid tussen de groepen met macht en diegenen zonder. De machthebbers probeerden de grenzen van het 'gewone' ook voortdurend af te bakenen. Soms vonden ze daarvoor gulle steun bij de *vox populi,* soms niet. Het (oorlogs)verleden is een permanent onderhandelings-

Het vernielde gerechtsgebouw in Leuven rond 1917. De vernieling en moorden op burgers in Leuven schokten de internationale gemeenschap en dienden als krachtig symbool voor het leed van 'de' Belgen. Universiteitsbibliotheek Gent.

proces. Zo werden kermissen en feesten, vriendschappelijke contacten met de Duitsers, kritiek op het lokale hulp- en voedingskomiteit allemaal gebrandmerkt als ongepast voor de 'goede' vaderlander. Er bestond een grote gevoeligheid voor 'afwijkend' gedrag. Opnieuw kunnen we de weerslag daarvan vinden in affiches, clandestiene pers, rondzendbrieven en verklikkingsdossiers. Als vuistregel kan men stellen dat elke consensus en elk waardeoordeel onder tijdgenoten interessant is voor verdere historische analyse.

Maar wat voor de goegemeente 'afwijkend gedrag' was, kon voor een bepaald individu een kwestie zijn van leven en dood. Het bezette land kende een afschrikwekkend werkloosheidspercentage van negenenzestig procent, met uitschieters tot tachtig procent in de industriële regio's.[17] Gaan werken in het Duitse Rijk of voor de bezetter was bij de arbeidersklasse geen populaire optie. In het arsenaal van Mechelen braken bijvoorbeeld grote stakingen uit als de arbeiders gedwongen aan het werk gezet werden. Ook de lokale hulp- en voedingskomiteiten, de verzetspers en de pastoors waren tegen. Maar na verloop van tijd werd de nood te hoog. De arbeiders konden niet rondkomen, werden gelokt met mooie Duitse beloften en vanaf 1916 opgepakt tijdens echte razzia's. Toch werd er steeds meer druk uitgeoefend vanaf de preekstoel en vanuit de hulpcomités. In verschillende kronieken en pastoorsverslagen zien we het verwijt terugkomen dat arbeiders direct klaar stonden om voor de Duitsers te werken, uit geldbejag. Deze burgerlijke definitie van de realiteit werd een manier om mensen uit te sluiten en te brandmerken. Er ontstonden straatruzies en scheldpartijen tegen de 'lafaards' die toegaven.[18]

Nog steeds zijn er heemkundige publicaties waarin deze stigma's worden gereproduceerd of bevestigd. Maar beschikken we over meer neutrale bronnen, die bewijzen dat 'de' arbeiderscultuur steeds meer gekenmerkt werd door geldgewin tijdens de oorlogsjaren? Het antwoord is neen. Integendeel, een

17 M. Nauwelaerts, 'De socialistische syndikale beweging na de Eerste Wereldoorlog (1919–1921)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 4 (1973) 345.

18 G. Nath en M. Van Alstein, *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* (Leuven 2012) 91.

kroniekschrijver uit Lokeren besteedde aandacht aan de onleefbare gezinssituaties ten gevolge van de werkloosheid:

> *'Ik zag zoveel werklieden die met den dag magerder werden. (...) Ik zag ze zoo menigmaal slenteren 's avonds langs de straten, en begeerige blikken werpende op de winkels der beenhouwers, (...) des zondags zag ik er velen dwalen langs de velden, op het uur waarop zij in gewone tijden een glas bier dronken onder het spelen met de kaart (...).*
> *Denk eens, de dagelijkse bezigheid van zoveele naarstige werklieden was: slenteren op straat en in de velden, thuis wat hout te hakken of te zitten droomen en suffen in eenen hoek en verders vroeg naar bed te gaan en laat op te staan, om het gemis aan licht en vuur te vergeten en ook zijnen honger. En de kinderen moesten op rantsoen gesteld worden (...). De kinderen bedelden omdat er thuis geen eten kon gegeven worden'.*[19]

19 C. Vlaminck, *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914–1918* (Brussel 1922) 36.

Sociale controle is kortom niet alleen zorgen dat mensen doen wat jij wil, maar ook zorgen dat ze gelabeld worden hoe jij het wil. Onderzoekers hoeven niet de stellingenoorlog van het bezette land te herhalen. Zoals dit artikel suggereerde, bestaan er nog heel wat onontgonnen terreinen en potentiële pistes voor lokaal onderzoek.

Een inspiratiegids over het bezette land

In september 2012 verscheen het boek *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* bij uitgeverij Acco. Het boek was een kind van het Instituut voor Publieksgeschiedenis (Universiteit Gent) en het Vlaams Vredesinstituut.[20] De bedoeling was om een systematische inhoudelijke bijdrage te leveren aan een Vlaamse herdenking die organisatorisch en financieel wel tot in de puntjes geregeld werd, maar niet veel aandacht besteedde aan lokale geschiedenis of aan wetenschappelijk onderzoek. Vijf thema's kwamen aan bod: de strijd om te overleven, de verschillende oorlogsbeleving van man en vrouw, de rol van nationale identificatie tijdens de bezetting, religieuze denk- en handelingspatronen en de nasleep van de oorlog. Elk thema werd vertaald naar een concrete activiteit of een dagelijkse realiteit: overleven en ondernemen, man en vrouw, kind en gezin, 'goede' Belgen en 'slechte' Duitsers, hopen en geloven, heropbouwen en herinneren.

20 Zie www.ipg.ugent.be en http://www.vlaamsvredesinstituut.eu voor meer informatie over beide instellingen.

Deze thema's illustreren welke nieuwe wegen de historiografie van de Eerste Wereldoorlog de laatste jaren is ingegaan en wat daar de resultaten van zijn. Het doornemen van enorme collecties nieuw vrijgekomen bronnen en de uitwisseling tussen academici uit verschillende landen, hebben ons inzicht in 14–18 enorm verrijkt. We wilden de resultaten daarvan toegankelijker maken voor alle geïnteresseerden, vooral diegenen buiten de universiteit.

Ook werd het accent gelegd op de lokale impact van de bezetting: wat kon de bezetting nu eigenlijk betekenen voor de eigen gemeente? Zo ging het hoofdstuk overleven en ondernemen dieper in op de economische problemen, de politiek in de marge van de hulpverlening en vooral de lokale symptomen daarvan. Gingen voedselproducenten in de gemeente coalities aan tegen de consumenten die aangewezen waren op de markt? En hoe probeerden die laatsten hun autonomie te heroveren? Door 's nachts voedsel te gaan rapen op de velden of smokkelen konden heel 'gewone mensen' hun lot enigszins in eigen handen nemen. In het hoofdstuk over geloof vroegen we ons af hoe religieuze dogma's en leiders de mobilisatie voor de oorlog ondersteunden.

Maar we keken ook hoe verschillende sociale groepen troost putten uit het geloof. Een typisch voorbeeld van sociale controle is de opdeling van religieuze praktijken in twee categorieën: geloof en bijgeloof. Priesters en de kerk waakten over wat het 'geloof' inhield; zij bepaalden de normen. Allerlei volkse praktijken die daarbuiten vielen werden afgedaan als bijgeloof. Dit label suggereert ook dat die praktijken minder belangrijk waren, tenzij als curiosum. Heemkundigen weten natuurlijk dat het niet zo simpel ligt.

'Ik zag zoveel werklieden die met den dag magerder werden. (...) Ik zag ze zoo menigmaal slenteren 's avonds langs de straten, en begeerige blikken werpende op de winkels der beenhouwers, (...) des zondags zag ik er velen dwalen langs de velden, op het uur waarop zij in gewone tijden een glas bier dronken onder het spelen met de kaart (...).

Het boek zette zowel in op ondersteuning als op inspiratie: ondersteuning, omdat lezers er in één oogopslag de belangrijkste werken, hulpmiddelen en invalshoeken terug kunnen vinden; maar ook inspiratie, omdat de tekst doorweven is met potentiële onderzoeksvragen over het lokale verleden. Het zijn net die grote open vragen die heemkundigen, vanuit hun eigen unieke kennis, kunnen beantwoorden. Dit gebeurt vandaag al. Zo vertelde een heemkundige op de 14–18 workshops over de impact die het soldatenleven had op zijn overgrootvader: die had nooit zoveel kapitaal kunnen verwerven als zijn buren die wel thuisbleven, en de familieboerderij voelde daar jaren later nog de gevolgen van. Als meer dan tien jaar vernieuwend onderzoek aan de Belgische universiteiten gekoppeld kan worden aan doorgedreven lokale geschiedschrijving en expertise, dan zal het beeld dat we in 2018 van de Eerste Wereldoorlog hebben, heel anders zijn dan dat van vandaag.

De inspiratiegids hamert op het belang van een probleemstellende aanpak. Geschiedenis is op haar best als ze kan verklaren, eerder dan beschrijven. De vraagstelling of probleemstelling is een reeks gerichte vragen die de ruggengraat vormen voor het onderzoek. Het is als de zaklamp in een donkere mijngang, die je op de juiste weg zet. Zonder probleemstelling zou je evengoed tien jaar ter plaatse kunnen trappelen in het donker. Door te focussen creëer je ademruimte voor jezelf en maak je het voor de lezer een stuk spannender.

Zo'n probleemstelling hoeft geen zwaarwichtige breinbreker te zijn. Wel heb je een frisse blik en een afgelijnd thema nodig. Wat wil je eigenlijk weten over het dagelijks leven in de eigen gemeente? En heb je zelf een bepaalde hypothese in gedachten? Je nieuwsgierigheid mag zich uitstrekken tot minder evidente aspecten. En sappige anekdotes zijn niet verboden, integendeel. Maar ze dienen als sausje en niet als hoofdgerecht. In het boek *14–18 van dichtbij* reiken we allerlei vragen en tips aan om die probleemstelling te ontwikkelen of om snel aan meer informatie te komen. Want hoe meer je weet, hoe meer vragen je kunt stellen.

De studie van Marnix Beyen over straatnamen in Wilsele is een voorbeeld van hoe je in het kleine het grotere kunt zien. Beyen onderzocht wie de jongens waren die achter deze straatnamen schuilgingen; vaak ging het om mensen uit het verzet. Hij ging na hoeveel straten naar verzetsleden werden genoemd en sinds wanneer. Vervolgens maakte hij de vergelijking met de buurgemeente Wijgmaal. Al snel bleek dat Wilsele veel meer 'verzetsstraatnamen' telde dan Wijgmaal. De vraag is dan of Wilsele, met haar hoge concentratie aan 'verzetsstraatnamen', een uitzondering is en zo ja, waarom. Of is juist Wijgmaal, dat zijn verzetshelden minder prominent herdacht, de uitzondering? Beyen vertrok van een duidelijk probleem, formuleerde hypotheses en vond de antwoorden voor zijn lokale casussen ten slotte in bredere nationale trends (namelijk de naoorlogse politieke debatten en de Koningskwestie).[21] De stap van het lokale naar het algemene is dus gemakkelijk gezet. Je maakt gebruik van wetenschappelijke literatuur over bovenlokale thema's, stelt de gebeurtenissen uit de eigen streek in vraag alsof je een buitenstaander was en bekijkt je bronnenmateriaal (in dit geval straatnamen) op een gestructureerde manier (in dit geval door bijvoorbeeld te tellen en te dateren). Ook daarna kan je nog heel verschillende kanten uit. Kies je, zoals Beyen, voor een synchrone analyse, waarbij je de oorlogsgebeurtenissen in verschillende dorpen onder de loep neemt? Of gebruik je een diachrone analyse, door de bezettingsperiode te integreren in de globale geschiedenis van het dorp (bijvoorbeeld door een onderzoek over vijftig jaar vrijetijdsbesteding in het dorp)? Is de oorlog in die langere geschiedenis een breukmoment of zien we juist continuïteit?

21 M. Beyen, 'Alleen nog maar een straatnaam? Verzetshelden in de Wilselse herinneringspolitiek', *Tijd-Schrift*, 2 (2012) 22–35.

Ten slotte gaf de inspiratiegids enkele bedenkingen mee over publieksgeschiedenis en hoe je onderzoek kan vertalen naar mobiliserende, toegankelijke projecten. Ook op dit vlak bruist het ondertussen in heemkundeland. Bij het project 'Merendree, een portret van mijn dorp' werkte de heemkundige kring samen met een jonge kunstenaar om in beeld te brengen wat langzaam verdwijnt. Het project bood het publiek een fototentoonstelling, een alternatieve sociale geografie, een brok visueel verleden en binnenkort ook een publicatie. Ook na (of buiten) de grootscheepse herdenking van 14–18 zullen er dus nog kansen zijn om mooie projecten te realiseren.

Om te besluiten gooi ik nog even de knuppel in het hoenderhok. Bezettingsgeschiedenis kan en moet de pure 'beleving' van de tijdgenoot overstijgen. Ze moet gegrond zijn in hypotheses en niet alleen in nostalgie. Ze moet kritische afstand kunnen nemen van hedendaagse bekommernissen. En ze moet ten slotte ruimte geven aan allerlei vormen van sociaal conflict, sociale ongelijkheid en machtsuitoefening. De generaties die de oorlog nooit hebben meegemaakt, hebben geen behoefte aan een wollige eenheidsgeschiedenis, maar aan een geschiedenis met meerdere stemmen. In het licht van een grootschalige, door de Vlaamse overheid gesponsorde herdenking, is dat een must.

Biografie

Giselle Nath (°1989) studeerde in 2011 af aan de Universiteit Gent als Master in de Geschiedenis. Ze is co-auteur van het boek *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* (Acco, 2012) en werkt momenteel als FWO-aspirant bij de Vakgroep Geschiedenis (onderzoekslijn sociale geschiedenis) van de Universiteit Gent. Haar doctoraat richt zich op consumentisme als een sociale beweging tijdens de tweede helft van de 20e eeuw. In september 2013 verschijnt haar boek *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog* bij uitgeverij Manteau.

Correspondentieadres:
Sint-Pietersnieuwstraat 35 (UFO), bureau 130.04
giselle.nath@ugent.be, telefoon 09 331 02 76

Bibliografie

Instrumenten voor onderzoek

P. Lefèvre en J. Lorette, *La Belgique et la Première Guerre mondiale: bibliographie* (Brussel 1987) en P.A. Tallier en S. Soupart, *La Belgique et la Première Guerre mondiale: bibliographie* (Brussel 2001).

H. Vanden Bosch, M. Amara en V. D'Hooghe, *Guide des sources de la Première Guerre Mondiale en Belgique. Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* (Brussel 2010).

G. Nath en M. Van Alstein, *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* (Leuven 2012).

B. Demasure, *Boeren, boter en bezetters. Onderzoeksgids landbouw, voeding en Eerste Wereldoorlog* (Leuven te verschijnen in 2013).

Onderzoek uit eigen land

S. Jaumain, M. Amara, B. Majerus en A. Vrints (ed.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique. Actes du colloque inernational organisé à l'ULB du 15 au 17 janvier 2003* (Brussel 2003).

Quand les canons se taisent – En toen zwegen de kanonnen – When the Guns fall Silent. Actes du colloque international organisé par les Archives de l'État et le Musée royal de l'Armée et d'Histoire militaire 3–6 novembre 2008 (Brussel 2008).

A. Vrints, *Bezette stad: Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Brussel 2002).

L. Vandeweyer, *Een kleine stad in een Groote oorlog. De Eerste Wereldoorlog en het activisme te Tienen en omgevin*g (Tienen 2003).

G. Nath, *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen, te verschijnen in september 2013).

Overzichtswerken en internationaal onderzoek

A. Becker, *Les Cicatrices rouges 14–18. France et Belgique occupées* (Parijs 2010).

J. Horne (ed.), *A Companion to World War One* (Chichester 2010).

J. Winter en J.L. Robert, *Capital cities at war. Paris, London, Berlin, 1914–1919* (Cambridge 1997 en 2007).

H. Jones e.a. (eds.), *Untold War: new perspectives in First World War studies* (Leiden 2008).

J. Merriman en J. Winter (eds.), *Europe since 1914. Encyclopedia of the age of war and reconstruction* (Detroit 2006).

G. Hirschfeld (e.a.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003).